

„Az asszony átveszi lassan a kalapot”
Szerepváltozások a nehéz sorsú asszonyok életében

Albert Fruzsina – Dávid Beáta – Havasi Éva –
Kóczé Angéla

1. Bevezető

Tanulmányunk empirikus anyaga a *Roma nők munkaerő-piaci esélyeinek vizsgálata*¹ elnevezésű, 2009–2010-ben a Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének keretei között, a Szociális és Munkaügyi Minisztérium támogatásával megvalósult projektből származik. A kutatás egyik célja az volt, hogy feltárja a nemek közötti és az etnikai alapú diszkrimináció összefonódását a szegénységben élő nők körében: azaz a munkanélküliség, az alacsony iskolázottság, a tartós szegénység, a rossz egészségi állapot, a nem megfelelő lakhatási körülmények, az alacsony társadalmi és gazdasági státusz, valamint az előítéletek és a diszkriminatív eljárások együttesen, és egymással kölcsönhatásban hogyan hozzák létre, és hogyan konzerválják társadalmi kirekesztettségüket². Kutatásunkban azokat a hátrányos helyzetű roma és nem roma nőket, illetve háztartásaikat helyeztük a középpontba, akik az elmúlt évtizedekben nagymértékben szorultak ki a formális foglalkoztatásból.

A terepmunka 2009. második felében és 2010. elején két kistérség kiválasztott településein zajlott: az egyik Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, a másik pedig Pest megyében található. Míg a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kistérségből kiválasztott települések fejlettsége – beleértve a körzetközpontot is – messze elmarad az országos átlagtól, addig a Pest megyei kistérségünkbe tartozó települések körzetközpontjának fejlettsége az országos átlag fölötti, a másik két kisebb lélekszámú település pedig némileg elmarad ugyan az országos átlagtól, de messze meghaladja a másik kistérség minden egyes településének fejlettségét.

¹ Az első eredményeket kutatási beszámolóként a *Nehéz sorsú asszonyok feketén fehéren* címmel 2010-ben megjelent kötetben publikáltuk (Kóczé szerk. 2010), jelen tanulmány részben az e kötetben megjelent tanulmányokra, eredményekre támaszkodik.

² A gender, az etnikai továbbá az osztály alapú diszkrimináció összefonódását, a feminista szakirodalom interszekcionalitásnak nevezte el. Az interszekcionalitás fogalmát Kimberly Crenshaw (1991) fekete feminista jogtudós honosította meg annak jelölésére, hogy a szociokulturális hierarchiák és hatalmi relációk – mint az osztály, az etnikai vagy nemi rezsimek – kölcsönhatásban állnak egymással (Lykke 2003; 2005). A fogalom használói fontosnak tartják annak a vizsgálatát, hogy a kölcsönhatásba kerülő kategóriák hogyan befolyásolják egymást, hogyan hoznak létre új kategóriákat és hierarchiákat.

Az adatfelvételt roma és nem roma, szegénységben élő, gyermekes aszszonyok körében folytattuk le egy meglehetősen hosszú kérdőív segítségével. Ebben nemcsak róluk gyűjtöttünk információkat, hanem háztartásuk többi tagjáról is. A kérdőíves részt roma és nem roma szegény férfiakkal és nőkkel készült mélyinterjúkkal³ egészítettük ki, valamint az érintettek köréből választva roma férfi-, női- és gyermek fókuszcsoporthoz beszélgetést is kezdeményeztünk. A terepmunka során szakmai interjúkat is készítettünk, melyben az önkormányzati vezetőket, a helyi munkaügyi kirendeltségek, a szociális intézmények vezetőit, az egészségügyi ellátórendszer egy-egy illetékesét, esetenként egyéb meghatározó személyeket is megkérdeztünk (munkáltatók vezetői, helyi pap stb.)

A tervezett mintanagyság 400 háztartás volt, melyből végül 248 valósult meg. Az észak-magyarországi hátrányos helyzetű kistérségben a körzetközpont mellett még további három települést választottunk ki. Ezeken a kistélepeleéseken élők zöme szegény, így őket szinte teljes létszámban bevontuk a vizsgálatba. A Pest megyei kistérségben a körzetközpont mellett még két kistélepeleést vontunk be a kutatásba. Ebben a kistérségben nagyobb volt a meghíúsulás aránya; a nem romák lényegesen elutasítóbbak voltak. Ennek köszönhetően mintánkban a Pest megyei kistérségben fölültreprezentáltak a roma háztartások, ami a kistérségi összehasonlítást valamelyest megnehezítette.

A kérdőívet mindig az adott háztartásban élő, 18 év alatti gyermeket nevelő anyák töltötték ki, a háztartásban élő gyerekekre és felnőttekre vonatkozólag is. Ebből kifolyólag összesen 1250 személyre vonatkozóan gyűjtöttünk adatokat, közülük 454 fő olyan háztartásban él, ahol nincs roma személy és 796 fő olyanban, ahol legalább egy háztartástag – a megkérdezett nők szerint – roma.

Az általunk felkeresett háztartásokban az egy főre jutó havi jövedelem átlagosan 25 300 Ft volt. Ez az országos adatokkal⁴ összehasonlítva azt jelenti, hogy a megkérdezett kisgyermekes családok jövedelmi szintje a magyar lakosság legszegényebb 5%-ához áll a legközelebb, és e tekintetben a roma és nem roma nők közel azonos anyagi státuszúaknak tekinthetők. A részletes elemzésből az is kiderült, hogy a vizsgált háztartások területi és etnikai hovatartozás szerint még így is különböztek. A szegényeken belüli szegények, a hátrányos helyzetű Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kistérség-

³ Összesen hat nem roma nővel, hat roma nővel és négy roma férfival készült mélyinterjú. A tizenkét édesanya közül hatan a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei, hatan pedig a Pest megyei kistérségben élnek, a négy férfiből pedig kettő él az egyik, kettő pedig a másik vizsgált kistérségben. Az interjúalanyokat annyiban tekinthetők hasonlóknak, hogy mindannyian nehéz anyagi körülmények között élnek, és jelenleg is gyermeket nevelnek.

⁴ 2009-ben országosan a legszegényebb jövedelmi huszadba tartozó háztartások jövedelme 24 300 Ft, ezen belül a gyermekes háztartásokban élőké 24 881 Ft-ot tett ki, ami mindössze havi 500 Ft-tal tér el az általunk vizsgált két kiválasztott kistérség hét településén megkérdezett emberek átlagos jövedelmétől.

ben élők, akiknek kb. 4000 Ft-tal jut kevesebb, mint a Pest megyei kistérségben élőknek. A kisgyermekes roma háztartásokban élők szegényebbek, lényegesen kevesebb jövedelemmel rendelkeznek, mint a kisgyermekes nem roma háztartásokban élők: a különbség havi 9000 Ft; míg a roma háztartásokban egy főre 26 900 Ft, addig a nem romákéban 36 000 Ft jut! A gazdagabb, fejlettebb kistérségben nemcsak a szegények és nem szegények jövedelme között van nagyobb szakadék, hanem ezen belül a szegény romák és a szegény nem romák között is! Míg a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kistérségben a roma szegények jövedelme a nem roma szegények jövedelmének 82%-át teszi ki, addig a Pest megyei kistérségben mindössze 61%-át.

Jelen tanulmányban eredeti kérdésünket, miszerint különbözik-e a szegénységben élő asszonysors a lakóhely és a bőrszín függvényében igyekszünk tovább boncolgatni, elsősorban a női szerepek, a családi munkamegosztás és a döntéshozatal szempontjából. Vajon a szegénység felerősíti, vagy gyengíti a hagyományos nemi szerepek továbbélését? Ki viseli a kalapot? A családon belüli terhek és feladatok megosztására, a családokat érintő döntések meghozatalára vonatkozó kvantitatív adatokat az interjúkból származó, a nemi szerepmegosztásra, s annak változására vonatkozó kvalitatív anyaggal egészítjük ki.

2. A szegénység és gender

Noha a nők és férfiak szegénységi rátája nem különbözik szignifikánsan egymástól (leszámítva a legidősebb korcsoportot)⁵, azaz a nők nem szegényebbek a férfiaknál (ld. Fodor 2001; Gábos-Szívós 2009; KSH 2010) egyes vizsgálatok mégis azt mutatják, hogy a szegénység megélése és „kezelése” nemenként nagyon is eltérő. Különösen izgalmas a témában a Világbank égisze alatt lefolytatott 23 országra kiterjedő kutatás, melyet a szegények körében végeztek, azzal a céllal, hogy jobban megértsék a szegénység, a mindennapi nélkülözés hatását az érintettek életére azok elmondása alapján (Narayan *et al.* 1999). A szegénység megélésének vannak országoktól független „nem-specifikus” jellegzetességei. *„A nélkülözésben a nők »cipelik a hátukon« a legnagyobb terheket: ők főznek, ők végzik a házimunkát, ők járnak vásárolni, nekik kell beosztani azt a kis pénzt, ami rendelkezésükre áll, és ők látják el a gyermekeket is”* (egy brazil nő mondatai a *Konzultáció a szegényekkel* c. tanulmánykötetből Narayan *et al.* (1999: 20)). Ugyanakkor a

⁵ Ez egyenesen következik a szegénységi ráta számítási módjából. A szegénységi rátát ugyanis a háztartási ekvivalens jövedelem alapján számítjuk, mely a háztartás minden egyes tagja számára azonos. Így a nemek közötti eltérés a háztartások nemi összetételének különbségéből adódhat. Idős, illetve nagyon idős korban – a várható élettartam különbözősége miatt – több nő él egyedül, mint férfi, ugyanakkor ebben az életszakaszban már a nyugdíjak reálértékvesztése, az egyéb jövedelmek hiánya miatt kevesebből kell megélni, ezért nagyobb a szegénységi kockázat.

munkanélküli férfiak szerepvesztése, tehetetlensége sokszor családon belüli erőszakot, alkoholizmust és depressziót szül. A Világbank tanulmánykötete éppen ezért arra hívja fel a figyelmet, hogy *„a családon belüli nemi szerepek, kapcsolatok javulásának óriási hozadéka lenne a jól-lét szempontjából. Ez azonban megköveteli a társadalmi normákban történő változást, a gender-megközelítés erősödését és mind a férfiak, mind pedig a nők pszichológiai támogatását.”* (i.m.: 27) Ugyanakkor az is világos, hogy a szegénység elleni küzdelem során ezeknek a tényezőknek az érdemi kezelésére egyik országban sincs kormányzati szándék.

Míg a férfiak szerepválságba kerülnek attól, hogy elvesztik kenyérkereső szerepüket, addig a nők gondozási szerepe csak tovább erősödik (Fodor 2005). Fodor négy családi stratégiát említ, amellyel a férfiak szégyenét enyhíteni próbálják:

- a nők kell nyilvánosan viselni a szégyent;
- a férfiak tanult tudatlansága a pénzügyi dolgok és a háztartás költségvetése tekintetében;
- „egyensúlyozás”: a férfi dominanciája egyéb, a mindennapi háztartással kapcsolatos munkák területén;
- a férfiakat a pénzügyek terén tudatlannak, mégis nagyvonalúnak állítják be.

Kiemelnénk, hogy Fodor (2005: 10) előzetes elvárásával ellentétben nem talált szignifikáns különbségeket a nemi szerepek terén az általa vizsgált roma, illetve nem roma háztartások között. A férfiak mind tisztában voltak családfenntartói szerepük elvesztésével, ami miatt szégyen és stressz éri őket. A háztartások által a férfi-identitás megőrzésére kifejlesztett, a szegénységet „kezelő” stratégiák azonban a nőkre hárultak és az ő terheiket növelték tovább, mind érzelmi, mind praktikus szinten (Fodor 2005: 13).

A pénzkezelést illetően a vizsgálatok azt mutatják, hogy az átlag magyar háztartások nagy részében a házastársak/partnerek együttesen kezelik a pénzt (Nagy 2000). Ennek ellentétje figyelhető meg a szegény háztartásokban, ahol ez a feladat (és felelősség) a nőkre hárul. A férfiak teljesen figyelmen kívül hagyják, hárítják a háztartási költségvetés szükségességét, vagy úgy, hogy egyáltalán nem foglalkoznak vele, vagy úgy, hogy a nőket kompetensebbnek tüntetik fel ezen a téren (Fodor 2005: 19).

Fodor kvalitatív módszerekkel végzett kutatásában azt találta, hogy a férfiak családfenntartó szerepükben elszenvedett veszteségüket a nők a tradicionális családi munkamegosztás és döntéshozatal terén próbálják meg kiegyensúlyozni. Sokszor úgy, hogy a férfi által preferált ételt főzik, a házi munkát maguk végzik (Fodor 2005: 23–24). Ezzel kapcsolatosan saját kutatásunk tapasztalatai meglehetősen vegyesek.

3. A szegény, kisgyermeket nevelő nők családi tehervállalása és a feladatok megosztása

Az alábbiakban a családon belüli terhek és feladatok megosztására, a családokat érintő döntések meghozatalára vonatkozó survey adatokat mutatjuk be. Az eredmények jól illusztrálják bizonyos terhek és feladatok megosztását a családtagok között, annak egyes alcsoportok közti különbségeit, illetve ezek szubjektív megítélését.

3.1. Mindennapos terhek megosztása a családban

A családi terhek vizsgálatánál, azaz amikor azt vizsgáljuk, hogy vajon kire támaszkodik, kire támaszkodhat az édesanya a mindennapi munkák, feladatok ellátásakor, tulajdonképpen a nők családon belüli és kívüli elszigeteltségét, kirekesztettségét is görcső alá vesszük. A családon belüli kapcsolatokat elemezve azt látjuk, hogy a kisgyermekes nők zöme, 83,5%-a társával él együtt, amelyből a kapcsolatok egyharmada élettársi viszonyt jelent. A szegény háztartásokban élők 68%-a nukleáris családban, 20%-uk olyan háztartásban él, ahol a szülők és a gyermekek mellett egyéb családtag is él. Mindössze 7%-ot tesz ki, azon háztartások aránya, ahol az anya egyedül él a gyermek(ek)kel, és 5%, ahol más családtag is együtt él velük. A háztartástípusok előfordulásában önmagában nincs különbség⁶ sem kistérségi szinten, sem etnikai hovatartozás szerint.

A kirekesztődés szempontjából a kisgyermekes anyák személyes, elsősorban családon kívüli kapcsolatrendszerét mérendő egy háromfokú, összevont mutatót⁷ képeztünk. Ebben az összevont változóban három kategóriát különböztettünk meg: „nem kirekesztett”, „részben kirekesztett” és „nagyon kirekesztett” kérdezettek. Az utóbbi kategóriába azokat soroltuk, akik a három kapcsolati támasz közül legalább kettőt nélkülöznek.

Az 1. táblázat szerint a hátrányos helyzetű, kisgyermekes anyák mindössze 60%-ára igaz, hogy személyes, családi, illetve a tágabb baráti és közösségi kapcsolatok révén a társadalomba való beilleszkedés feltételei rendelkezésére állnak. Más szóval a hátrányos helyzetű kisgyermekes anyák 40%-a a társadalmi kohézió szempontjából kritikus helyzetben van, kapcsolati erőforrásaik, integráltságuk foka korlátozottnak mondható. Ezen belül minden tizedik anya (11%) nagyon kirekesztettnek tűnik, és etnikai hovatartozás szerint

⁶ Etnikai hovatartozás szerinti különbséget csak az egyik kistérségen belül találtunk: a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kistérségben a nem romák jellemzően nukleáris családban élnek (76%), és emellett az átlagosnál magasabb arányban fordul közöttük elő, hogy az anyák egyedül nevelik a gyermeküket (12%), ezzel szemben a romák egynegyede ebben a térségben, mondhatni „hagyományos” módon, igazi nagycsaládban, összetett háztartásban él.

⁷ Az összevont mutatóhoz a következő változókat használtuk fel: a kérdezett bizalmas kapcsolatait, baráti kapcsolatait, illetve a háztartások közötti támogató kapcsolatok.

tozás szerint nincs szignifikáns különbség e tekintetben. Alacsonyabb iskolai végzettség mellett nagyobb fokú társas kirekesztődéssel találkozhatunk.

1. táblázat

A kirekesztődés előfordulása a kérdezettek különböző társadalmi-demográfiai jellemzők szerinti csoportjaiban (%)

Társadalmi-demográfiai jellemzők	Nem kirekesztett	Részben kirekesztett	Nagyon kirekesztett	Összesen
BAZ megyei kistérség				
Nem roma	60	28	12	100
Roma	64	29	7	100
Pest megyei kistérség				
Nem roma	67	30	3	100
Roma	50	30	20	100
Iskolai végzettség				
Legfeljebb 8 általános	57	30	13	100
Iskola szakmával	70	25	5	100
Munkaerő-piaci státusz				
Van jövedelme	64	29	7	100
Eltartott	57	29	14	100
Eltartott (nem roma)	56	29	15	100
Háztartástípus				
Egyedülálló gyerekekkel, egyéb családtag nélkül	56	28	16	100
Egyedülálló gyerekekkel, más családtaggal	78	13	9	100
Pár gyerekekkel, egyéb családtag nélkül	59	30	11	100
Pár gyerekekkel, egyéb családtaggal	63	28	9	100
Teljes minta	60	29	11	100

Érvényes esetszám: N = 1197.

Megjegyzés: A mintaátlagtól magasabb értékeket *dőlt* betűvel emeltük ki.

A háztartástípusok szerinti bontásnál nagyon érdekes, hogy az a hátrányos helyzetű, szegény nő, aki gyermekét teljesen egyedül neveli, társas kirekesztődés szempontjából a legveszélyeztetettebb, míg azok, akik ugyan-csak társ (apa) nélkül, de más felnőttel (akár szülővel, akár egyéb rokonnal) együtt nevelik gyermeküket, a legkevésbé tűnnek kapcsolati szempontból kirekesztettnek. Az édesanyának ezek a felnőtt emberek olyan fajta lelki támaszt biztosítanak, ami pénzre (anyagiakra) talán kevésbé váltható, mégis olyan erős kohéziós és megtartó erővel bír, ami a kirekesztettség érzése ellen hat, attól megvéd.

A családi terhek megosztását illetően azt láthatjuk, hogy az általunk vizsgált szegénységben élő nők túlnyomó többsége úgy érzi, hogy a mindennapi gondok, terhek az ő vállait nyomják – 43% szerint minden teher, 32% szerint a terhek nagyobb része. Érdekes módon, azok a nők, akik társas kapcsolataik szempontjából elszigeteltek több segítséget és támaszt kapnak a terhek viselésében: a 23,5%-os minta átlaggal szemben ebben a csoportban 32% volt azoknak az aránya, akik azt mondták, hogy mások sokat segítenek nekik. Valamint közöttük a mintaátlagnál (3%) magasabb arányban (16%) vannak olyanok, akik azt állítják, hogy rájuk nem hárul teher. Ezek a nők elsősorban a velük egy fedél alatt élő családtagjaiktól kapnak segítséget: a (20 évesnél) idősebb gyermekeiktől, illetve egyéb családtagjaiktól.

A legrosszabb helyzetben a gyermeküket egyedül nevelő anyák állnak, 71%-uk szerint a család és a háztartás minden terhe rájuk hárul, ellentétben azokkal a szintén egyedülálló anyákkal, akik viszont más családtaggal, családtagokkal élnek egy fedél alatt, közülük egy sem érezte úgy, hogy csak ő viselné egyedül a család terheit. Ez utóbbi csoportban 57% (vö. 23,5%-os mintaátlag) érzi úgy, hogy mások sokat segítenek neki.

Amennyiben a nő kereső tevékenységet folytat a családi terhek is jobban megoszlanak közte és a többi családtag között. Különösen igaz ez a legfeljebb 8 osztályt végzett nők körében. Míg a keresők közül az alacsonyabb iskolai végzettségűek 34%-a mondta azt, hogy minden terhet ő visel a családban, addig a magasabb iskolai végzettségűek már 54%-a jelezte ezt, ugyanakkor az előbbi csoport 37%-ának más is segít, míg az utóbbiak esetében ez az arány jóval kevesebb, csak 20%.

A roma és nem roma nők válaszai a mindennapi terheket illetően nem különböznek egymástól. Viszont jelentős a különbség, ha azt vizsgáljuk, hogy a dolgozó nő roma-e vagy sem. A terhek átvállalása ugyanis csak a roma nők számára jelent segítséget⁸. Ezt támasztják alá az előző bekezdésben feltüntetett adatok is, ami a dolgozó nők csoportján belül azt mutatta, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségűeknek inkább segítenek a terhek átvállalásában.

A férjek/társak szerepe az otthoni munkával kapcsolatos mindennapi gondok és feladatok átvállalásában nem egyértelmű. Abban az esetben, ha a nők párkapcsolatban élnek, a nőkre mintha valamivel több teher hárulna: míg az egyedülálló nők 32%-a kap másoktól segítséget, addig a párkapcsolatban élőknek csupán 26%-a. Ez a különbség a segítségkapásban ezúttal inkább a nem roma nőkre jellemző: azok, akik társsal élnek, sokkal inkább úgy érzik, hogy a terhek teljesen vagy nagy részben rájuk hárulnak. (A párkapcsolatban élők aránya a roma és a nem roma csoportban hasonló, kb. 85% volt.)

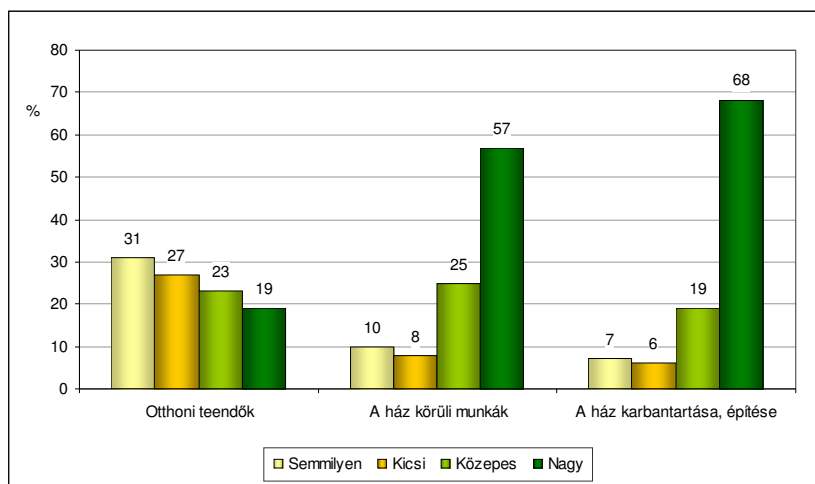
⁸ Ennek alapján érthető, hogy miért az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében fordul elő inkább a házimunkába való besegítés.

3.2. A férjek/élettársak részvétele a háztartásban és a ház körüli munkákban

A tanulmány további részében a partnerek, a férjek és élettársak szerepét vizsgáljuk az otthoni és a ház körüli teendők ellátásában, illetve azt, hogy mennyit segítenek feleségüknek, illetve élettársuknak e tekintetben.

1. ábra

A férj/élettárs által nyújtott segítség mértéke otthon és a ház körül, 2009 (%)

Érvényes esetszám: N = 1060.

Amint azt az 1. ábrán láthatjuk, a férjek segítségére – a hagyományos nemek közötti szerepmegosztáshoz hűen – legkevésbé az otthoni teendők (értsd: háztartási munka) ellátásában, leginkább pedig a ház karbantartásában, építésében lehet számítani. Általánosságban elmondható, hogy a nem roma nőknek mintha kicsit nagyobb segítséget nyújtanának partnereik az otthoni teendőkben. Ez valószínűleg összefügg azzal, hogy a háztartási munka esetében az iskolázottabb férfiaknak a legfeljebb alapfokú végzettségű férjekhez viszonyítva nagyobb aránya segít sokat, és kisebb aránya tartja magát teljesen távol az ilyen típusú feladatoktól. Ugyanakkor azok a szegénységben élő nők, akik dolgoznak, vagy rendelkeznek valamilyen jövedelemmel, a többiekhez viszonyítva kevésbé számíthatnak segítségre partnertől az otthoni teendők ellátásában⁹. Ez valószínűleg a korábban már említett, Fodor Éva által leírt jelenségre utal: vagyis a dolgozó nők a házimunka terén többlet feladatvállalással próbálják kompenzálni a szerepváltozás miatt

⁹ A kereső tevékenységet folytató nők 41%-a, míg a nem dolgozó nőknek „csak” 25%-a nem számíthat segítségre a partnerétől.

a férfiak egóján, önérzetén esett csorbát, és ezzel maguk is hozzájárulnak a nemi szerepek tradicionális *status quo*jának fenntartásához.

A fent említett összefüggések és tendenciák nagyjából hasonlóak a másik két területen is: a ház körüli teendők és a ház karbantartására vonatkozólag (1. ábra). A különbség annyi, hogy a ház karbantartásához/építéséhez több segítséget kapnak azok a nők, akik dolgoznak, illetve azok, akik magasabb iskolai végzettségűek.

3.3. Döntéshozatal a családban

Ebben az alfejezetben a családi döntéshozatalról gyűjtött adatokat mutatjuk be, mivel a családon belüli döntések mikéntje többek között jól illusztrálja a családon belüli státusz-viszonyokat. A hagyományos családmódelben a férfi szava volt a döntő, mivel ő rendelkezett a legnagyobb autoritással. A családon belüli döntéshozatal arról is információt nyújthat, hogy mely területeken mely családtagé az irányító, domináns szerep, tehát a családon belüli feladatmegosztás témaköréhez is adalékokat szolgáltat.

2. táblázat

Döntéshozatal a családban – a férjjel, partnerrel együtt élő nők körében (%)

Ki dönt?	Élelmiszer, napi bevásárlás	Drágább háztartási gép	Szabadidő eltöltése	Iskola- választás a gyereknek	Munka- vállalás, hol dolgozzanak	Hol éljenek, hová költö- zenek
A nő	49	25	13	22	12	15
A férfi	5	9	5	3	17	8
Közösen	35	57	44	47	47	59
A gyerekek maguk	–	–	5	4	1	1
Az egész család együtt	10	8	12	16	8	11
Nincs kialakult módszer	–	–	2	1	2	–
Ahogy alakul	1	1	19	7	13	6
<i>Együtt</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

Érvényes esetszám: N = 1050.

A családon belüli döntéshozatalt illetően összességében a közösen, a pár által meghozott döntések a dominánsak (2. táblázat). A napi élelmiszervásárlásról az esetek felében csak a nők határoznak. A gyerekek döntési szabadsága érthető módon a szabadidő eltöltés és az iskolaválasztás területein a legnagyobb, habár itt is a szülők döntése a domináns. Az „ahogy esik, úgy

puffan” hozzáállás nem jellemző, leginkább a szabadidő eltöltése terén, illetve csekélyebb mértékben a munkavállalásnál fordul elő – ez utóbbiban a munkalehetőségek gyakran *ad hoc* voltából adódóan. Egyébként egyedül ez utóbbi terület az, ahol a férfiak döntési szabadsága nagyobb arányú, mint a nőké. A férfiak a szűkös munkalehetőségek miatt tág határok között minden munkát elvállalnak, ezek nagy része kiszámíthatatlan alkalmi munka. Az volt a tapasztalat, hogy a családi kötelezettségek, és a gyermekek ellátása miatt a nők kevésbé rugalmasak a munkavállalásban.

Adataink alapján a hagyományos szerepmoddell, miszerint a férfi egyedül hozza a család egészét is érintő döntéseket, nem nyert alátámasztást, ez – a mélyszegénységben élők körében végzett vizsgálatunk alapján – minden- képpen periférikus jelenségnek mondható.

Összességében a nők teherviselésére és a férfiak segítségadására vonat- kozó adatokból a nemi szerepekkel, illetve a nők és férfiak közötti munka- megosztással kapcsolatosan vegyes és ellentmondásos kép tárul elénk. Külö- nösen így van ez akkor, ha az összehasonlítást etnikai szempontból próbáljuk megérteni. Azokban a háztartásokban, ahol a roma nő dolgozik, úgy tűnik a (kiterjesztett) család besegít, alkalmanként helyettesít és biztosítja a család működését. Az otthoni munka terhei megoszlanak, a férfiak –, akik nem feltétlenül csak a kérdezettek partnereit jelentik – is ki veszik a munkából a részüket: a család úgy tűnik, alkalmazkodik a körülményekhez annak ellené- re, hogy ez a tradicionális szerepekkel ellentétes. Ugyanakkor, ha a segítséget – akár házon belül, akár házon kívül – csak a partnerekre vonatkozólag néz- zük, épp az ellenkezőjét mérjük: a nem roma nők társuktól alapvetően több segítséget kapnak, mint a roma nők. Ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy ez a segítség főként a ház körüli, illetve karbantartási munkákra vonat- kozik, ami a tradicionális férfiszerepek tovább élését mutatja, s ezt nem be- folyásolja, illetve módosítja az a tény, hogy a nőknek esetleg több vagy más segítségre is szüksége lenne.

4. „Férje szava volt a Kádár szava”

A bevezetőben már említettük, hogy a kérdőíves felmérést személyes inter- júkkal is kiegészítettük. Az interjúkban részletesen rákérdeztünk arra, hogy milyenek voltak a férfi-női szerepek régen, és volt-e ebben valami változás. Interjúalanyaink – a helyi szakértőket is beleértve – markáns véleménye az volt, hogy a (roma) nők szerepe nagyon is megváltozott. A változás azonban csak részben jelenti, hogy a szerepek felcserélődhetnek, sokszor inkább pluszterhek megjelenéséről van szó.

Albert-Dávid-Havasi-Kóczé: „Az asszony átveszi lassan a kalapot”

„Régen tisztán le voltak osztva a szerepek a férfi és nők közt, ma ezek a szerepek egyre jobban elmosódnak. Régen egy roma férfinak ciki lett volna felsöpörni, mosogatni vagy bármilyen háztartási munkát végezni, mert ez mind a nő feladata volt. Ma kezd egyforma lenni a dolog. Az én férjem is elvégzi a házimunkát, de apám nem tette volna meg, mert anyu dolga volt.

Ma sokkal több roma nő elmehet dolgozni, mint régen. Sokkal szabadabban élhetnek, mint abban az időben, mikor gyerek voltam. Ma több feladat hárul a nőre, mint régen. Ma egy nőnek anyának lenni, dolgozni kell, el kell végezni a ház körüli munkát. Szerintem a nők most sokkal többet dolgoznak, mint a férfiak. Gazdasági kényszer.

A munkamegosztást tekintetében szerencsés helyzetben vagyok, mert a férjem majdnem minden munkát elvégz itthon, mert munkanélküli. Bevásárol, összepakol a gyerekek után, nekem csak főzni kell. A gyerekek inkább csak tanulnak, nekik ez a feladatuk.

Amikor hazaérkezek a munkából megfőzők, 5-6 óra fele leülök a gyerekekkel tanulni. Van, mikor segítek nekik. Este lefekszünk, reggel újra ugyanígy megy minden.” (Borsod-Abaúj-Zemplén megyei, roma nő)

A volt férjről: „Terhesen mínusz fokban én hordtam a fát, a házunk tüzeléses volt, az artézi kútról hordtam haza a vizet, főzni, mosni, elég jó messziről. Mert nem volt nekünk bevezetve semmi, se csap nem volt az udvaron, semmi. Ezt mind én csináltam, s mégse becsült. S mégis kizavart a hóba, mezítláb, terhesen. Én mindegyik gyerekemet 7 hónapra szültem meg, a sok fahordás, a sok munka miatt...”

A jelenlegi társról: „Hát, változott a dolog. Édesapám soha nem takarított. Ez a párom meg mindent megcsinál a ház körül és még a házon belül is. Ő neki áll mosni is, neki áll.” (Borsod-Abaúj-Zemplén megyei, nem roma nő, jelenlegi párja roma)

A roma férfiakkal készült interjúkból inkább kihallatszik a nemek közötti szerepváltozás. Míg a nő dolgozik és keresi a pénzt, addig ők az otthoni teendőket látják el, és ha kell, még a szomszédoknak is besegítenek.

„– Mit csinálsz akkor, amikor nem dolgozol?

– Takarítok. Ház körüli munkák. Segítettem a szomszédnak, szólt, most, hogy hazajött.” (Pest megyei, roma férfi)

„– Hogy néz ki egy napod nagyjából?

– Reggel fölkelek. Általában a párom az, aki tud menni [dolgozni], ha csak így egy-két órát is. Ő megy. A gyerekek elmennek. Szoba, minden széjjel van. Nem nagyon szoktam nekik engedni, hogy beágyazzanak így ilyenkor, mert akkor én unatkozok egész délelőtt. Úgyhogy így a két szobát ki szoktam takarítani, ha van mosogatni való, azt megcsinálom, és utána szoktam menni így munka után, ha tudok menni. Ha nem, akkor itthon vagyok, ha hívnak, akkor megyek.” (Borsod-Abaúj-Zemplén megyei, roma férfi)

A gyermekkori nélkülözés és a szegénység közös tapasztalat, amiből a közös elhatározás a roma és nem roma nők interjúiban egyaránt megjelenik: saját gyermekeiket minden munka alól felmentik, őket mindentől megkímé-

lik. „Nekik csak tanulni kell” – hangzott el mindegyik interjúalanyunk szájából, majd ha felnőttek lesznek, megtanulják mi a dolguk.

„Én sajnos rá voltam kényszerülve arra, hogy segítsek, mert már 11 évesen jártam napszámba kapálni. Olyan körülmények között éltünk, sajnos, hogy azért kedveltem meg a földi munkákat, mert én már kisebb voltam, mint Vikikém, s én már jártam, s olyan napszámot kaptam, mint édesanyám. Sajnos, rá voltunk kényszerülve, mert ivott édesanyám és édesapám is.” (Borsod-Abaúj-Zemplén megyei, nem roma nő, jelenlegi párja roma)

„Mindent én csinállok. Van, amikor még fát is vágok. Nem akarom, hogy bármit is csináljanak. Engem az én anyám kihasználta, nekem nem volt gyerekkorom, és én azt akarom, hogy amíg a gyerekek gyerekek, hadd legyenek gyerekek. Majd ha férj, ember lesz, akkor majd ráér szenvedni. Ha köll, felmegyek a tetőre is.” (Pest megyei, roma nő)

„Nálunk különösebben nincs feladat kiosztva, mivel két fiam van, ezért nekik csak az a feladatuk, hogy tanuljanak. Hát nem tudom van-e különbség, nálunk nem volt: mindenki megcsinálta azt, amit kellett. Ahol tudtunk ott segítettünk a házimunkában vagy az állatok gondozásában.” (Borsod-Abaúj-Zemplén megyei, roma nő)

„Hát a gyerekeket azért, még annyira nem vonom be, én már ennyi idős koromban be voltam jobban vonva a házimunkába. Én úgy vagyok vele, hogy addig, amíg tanulnak, én próbálom a terhet levenni róluk, azért vagyok itthon, azért nem járok dolgozni, hogy én megadjam nekik azt a háttérrel, ami nekik a tanuláshoz kell. Tehát ő nekik ne legyen az, hogy most, huh, nekem most ahhoz, hogy enni tudjak, előtte nekem el kell mosogatnom. Én azért vagyok itthon. Mi ezt a párommal annak idején megbeszéltük, hogy addig, amíg a gyerekek ki nem repülnek, én itthon maradok. Még utána is lesz bőven időm arra, hogy még a nyugdíjig dolgozzak, és meglegyen annyi évem, hogy ne 10–20 000 Ft-os nyugdíjat kapjak.” (Pest megyei, nem roma nő)

A megkérdezett szakértői körben az egyedüli roma, az egyik kistérségi központban működő Cigány Kisebbségi Önkormányzat (CKÖ) vezetője volt. Szerinte a hagyományos nemek közötti szerepmegosztás modellje már a múlté, a nők alárendelt szerepe mára már megszűnt, és ez nagyban kötődik szerinte ahhoz, hogy a munkahelyüket, s így a tisztességes megélhetésüket elvesztő férfiak családfői presztízse jelentősen lecsökkent, főleg miután a jelentős megélhetési forrás tulajdonképpen az asszony, illetve a gyerekek révén befolyó családi pótlék lett.

„A régi világban az vót, hogy a cigányasszonynak nagyon tisztelnie kellett a férjét. «Férje szava volt a Kádár szava.» Most sajnos eltolódik. Mióta a férj nem keresi a pénzt a házhoz, hanem sajnos van úgy, hogy a családi pótlékból, asszony által kapott pénzből tartja fent a házasságot meg a létfenntartást, így «az asszony átveszi lassan a kalapot». A szokások abban is nyilvánulnak meg, vagyis az eredeti cigány szokások a nő és a férfi között, hogy a férfi például mindig előbb megy egy méterrel minimum, mint a nő, a nő, ha a férfi mond valamit, nem szólal

meg, a férfinak meg van engedve, hogy megcsalja a feleségét, az nem olyan nagy bűn, ez már nincs így. Hát az a helyzet, hogy az asszonyok durván visszavágnak. Tehát, ha a férfi megcsalja a feleségét, akkor a nő háromszor csap vissza, mint Ludas Matyi. Most már akkor egy sokkal egyenlőbb viszony van és ez azért, mert a férfiaknak elveszett a munkájuk” (Pest megyei kistérség központi településének CKÖ vezetője, roma férfi)

Összefoglalva, az interjúk főbb állításai szerint a nemi szerepek egyértelműen változnak: egyrészt közelednek egymáshoz („összemosódnak”), amennyiben manapság nem elképzelhetetlen, azaz egyre többször előfordul, hogy a férjek generációja az apák generációjához képest részt vesz a korábban kifejezetten nőiesnek tartott háztartási munkákban is. Másrészt viszont ez ebben a nagyon szegény rétegben is egyértelműen összefügg a nők munkavállalásával: mivel a nő dolgozik, a partner részt vesz a házimunkában. Ugyanakkor főként a nők szubjektív tapasztalata az, hogy férjük/élettársuk segítsége ellenére is a munkavállalással együtt eddigi terheik tovább nőttek. Mindemellett a férfiak a szerepek leosztásának ilyen irányú változását egyfajta veszteségként, vereségként élik meg. A gyermekekre a ház körüli segítségben, legalábbis a megkérdezettjeink, saját gyermekkori tapasztalataik ellenére vagy épp amiatt, nem számítanak, gondtalan gyermekkort szeretnének nekik biztosítani: „ők inkább tanuljanak”, mondják.

5. Utószó

Örüljünk? Hisz változnak a férfi-női szerepek, a férfiak ma már olyan tevékenységekben is részt vesznek a családban és a háztartásban, amit korábban nem tettek. Ennek ellenére a megkérdezett nők úgy érzik, túlterheltek és egyre több a terhük, az esetek nagy részében alapvetően ők a családban azok, akik ezt viselik. Noha az interjúrészletek a férfiak fokozottabb részvételét jelzik a korábban teljesen női feladatként megjelenő háztartási munkákban, a survey adatok szerint azonban még mindig a hagyományos területeken (pl. a ház karbantartásánál) lehet rájuk leginkább számítani. Az iskolai végzettség emelkedésével a vizsgált mintán is megfigyelhető a házi munkákban való férfi részvétel emelkedő aránya. Paradox módon, a Fodor Éva által megfigyelttel összhangban, a munkajövedelemmel rendelkező szegény nők az ezzel nem rendelkezőkhöz képest kevesebb segítségre számíthatnak partnerüktől, s ezt valóban értékelhetjük a tradicionális nemi *status quo* fenntartására tett erőfeszítésként. A családi döntéshozatal különféle területein, az érthető kompetencia alapú eltéréseken túl, a közös döntések dominálnak, a hagyományos séma, miszerint a férj szava a döntő, nem jellemző.

A mélyszegénységben élő asszonyok sorsában nagyon sok a hasonlóság éljenek akár Magyarországon, a főváros közelében, vagy attól távol, Ghánában, Bulgáriában, vagy Oroszországban. A nők fokozott szerepvállalása a

család életében, megélhetésében óriási fizikai és lelki teherrel is jár. A férfiak munkátlansága, a legális munkaerőpiacra való bekapcsolódásuk nehézsége identitásvesztéssel, tehetetlenségérzéssel párosul, ami gyakran szintén az asszonyokon csapódik le. A szegénység „gender-vetületének” vizsgálata során erre a teherre különösen oda kell figyelni.

Irodalom

- Crenshaw, K. 1991: Mapping the margins: intersectionality, identity politics, and violence against women of color. *Stanford Law Review*, vol. 43, no. 6, pp. 1241–1299.
- Fodor É. 2001: A szegénység elnőiesedése hat volt állam-szocialista országban. *Szociológiai Szemle*, 2001/4. pp. 96–113.
- Fodor, É. 2005: A different type of gender gap: how women and men experience poverty. Paper presented at the annual meeting of the American Sociological Association, Marriott Hotel, Loews Philadelphia Hotel, Philadelphia, PA, Aug. 12, 2005. (online megjelenés: 2010-10-05) http://www.allacademic.com/meta/p20620_index.html, (Letöltés dátuma: 2009. szept. 8.).
- Gábos A.–Szívós P. 2009: A női szegénység Magyarországon és Európában. In: Nagy I.–Pongrácz T.-né szerk.: *Szerepváltozások 2009. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest: TÁRKI – Szociális és Munkaügyi Minisztérium, pp. 154–165.
- Kóczé A. szerk. 2010: *Nehéz sorsú asszonyok feketén-fehéren: roma nők munkaerő-piaci és megélhetési lehetőségei két kistérségben*. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 152 p.
- KSH 2010: A szegénység és a társadalmi kirekesztődés (Laekeni indikátorok, 2009). KSH Statisztikai tükör, IV. évf. 91. sz.; <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/idoszaki/laekindikator/laekindikator09.pdf>, (Letöltés dátuma: 2010. ápr. 20.).
- Lykke, N. 2003: Intersektionalitet—ett användbart begrepp för genusforskningen. [Intersectionality – a useful notion for gender research.]. *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, vol. 24, no.1, pp. 47–56.
- Lykke, N. 2005: Nya perspektiv på intersektionalitet, problem och möjligheter. [New perspectives on intersectionality. Problems and possibilities]. *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, vol. 25, no. 2–3, pp. 7–17.
- Nagy, I. 2000. Jövedelemszerzés és pénzkezelés a családban. In: Kolosi T.–Tóth I. Gy.–Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi Riport 2000*. Budapest: TÁRKI, pp. 460–493.
- Narayan, D.–R. Chambers–M. Shah–P. Petesch 1999: *Global synthesis – Consultations with the poor*. Washington D.C.: World Bank.